

МІЖНАРОДНА КРИМІНАЛЬНА ЮРИСДИКЦІЯ В МЕХАНІЗМІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

На світовому рівні міжнародний захист прав людини ще й досі залишає бажати кращого, і досягти загальної згоди на зміст та здійснення цих прав часто дуже важко. За минулі сто років злочини проти людяності, геноцид, воєнні злочини та інші серйозні злочини за міжнародним правом унесли життя мільйонів людей. В ситуаціях, пов'язаних з волаючими і деколи поширеними порушеннями прав людини: тортури, насильницькі зникнення, торгівля людьми, особливо жінками та дітьми, — порушники часто не несуть відповідальності. Активізація транснаціональної злочинності, яка стимулюється глобалізацією і відкритими кордонами, ускладнила проблеми, з якими стикається світове співтовариство у боротьбі з притягненням до відповідальності за такі порушення.

Сьогодні немає жодних сумнівів, що серйозні порушення прав людини можуть розглядатися як справа міжнародного характеру. Аби зупинити цей цикл насильства і порушень прав людини і укріпити правосуддя, на місце безкарності за скоєння серйозних злочинів повинна прийти відповідальність, забезпечити настання якої має ефективне здійснення кримінальної юрисдикції.

Питання здійснення юрисдикції у міжнародному праві висвітлювалися в працях Я. Броунлі, Д. Боуета, М. В. Буроменського, Р. Дженнінгса, М. Ейкхерста, І. І. Лукашука, В. Лоува, Ф. А. Манна, Н. А. Сафарова, В. А. Уляницького, Є. Т. Усенко, О. С. Черніченко, С. В. Черніченко та ін. Кримінально-правовий аспект юрисдикції держав, зокрема в контексті захисту прав людини, розглядався в роботах М. Бассіуні, А. Х. Батлера, Л. Бенвенідеса, О. Г. Волеводз, Н. В. Дрьоміної-Волок, Н. А. Зелінської, А. Кассезе, І. І. Лукашука, А. В. Наумова, Л. Рейдемса, К. Рендал, ін. Разом з тим слід зазначити, що міжнародні відносини постійно розвиваються, що дозволяє державам вносити певні корективи у свою практику. Отже, необхідність в аналізі закономірностей розвитку універсальної юрисдикції як механізму захисту прав людини існує і надалі.

Для здійснення міжнародної кримінальної юрисдикції в даний час існують два важливих взаємодоповнюючих засоби: судове переслідування міжнародними кримінальними трибуналами і внутрішньодержавне застосування принципу універсальної юрисдикції. Проте, як це має відбуватися і які будуть відповідні ролі національних судів і міжнародних трибуналів?

У доктрині міжнародного права існують різні підходи до визначення юрисдикції. Так, І. І. Лукашук наводить таке визначення: «Юрисдикція впливає із суверенітету держави і означає його законодавчу, судову та адміністративну владу, її обсяг і сферу дії» [1, 252]. В. Лоув визначає юрисдикцію таким чином: ««Юрисдикція» — термін, що визначає межі правової компетенції дер-

жав або інших владних інститутів (таких, як Європейський Союз) зі створення та застосування правових норм, регулюючих поведінку осіб» [2, 329]. М. Шоу розуміє під юрисдикцією «владу держави впливати на осіб, власність та події, яка відображає основні принципи суверенної рівності держав і невтручання у внутрішні справи інших держав» [3, 572].

У міжнародному звичаєвому праві існує кілька підстав (принципів) юрисдикції: територіальний принцип, принцип громадянства, охоронний принцип і принцип універсальної юрисдикції. Остання є одним з найбільш неоднозначних і дискусійних видів юрисдикції. Було зламано чимало списків при визначенні її сутності, підстав застосування і злочинних діянь, які підпадають під дію принципу універсальності.

Як відомо, національні суди здійснюють юрисдикцію над злочинами, що скоєно на території їх держав, і переслідують за злочини, здійснені за кордоном їх громадянами або проти їх громадян, або за посягання на їх національні інтереси. Коли ці та інші прив'язки відсутні, національні суди можуть, тим не менш, здійснювати юрисдикцію за міжнародним правом над злочинами настільки виняткової тяжкості, що вони зачіпають основоположні інтереси міжнародного співтовариства в цілому. Це і є універсальна юрисдикція — юрисдикція, заснована виключно на характері злочину.

Принцип універсальної юрисдикції ґрунтується на понятті, згідно з яким деякі злочини завдають такої великої шкоди міжнародним інтересам, що держави мають право і навіть зобов'язані чинити судове переслідування тих, хто їх здійснює, незалежно від місця скоєння злочину чи громадянської приналежності виконавця або жертви злочину. Тому, не зважаючи на ст. 2(7) Статуту ООН¹, брутальні порушення прав людини вже не входять до внутрішньої компетенції окремої держави, а можуть розглядатися як зобов'язання *erga omnes*. Отже, розслідування, розгляд і засудження порушень прав людини у державі за важливістю, яка їм надається, перетворилися на порівняні із суверенітетом цієї держави [4, 308]. Як зазначав колишній Генеральний Секретар ООН Кофі Аннан, «на державні кордони ... не можна більше дивитися як на водонепроникну огорожу для військових злочинців або організаторів масових вбивств» [5].

Порушення прав людини, які, за поширеною думкою, підпадають під дію універсальної юрисдикції, включають геноцид, злочини проти людяності, військові злочини і тортури. Хоча принцип універсальної юрисдикції існує щодо цих злочинів давно, він почав стрімко розвиватися в результаті недавніх значущих подій.

Національні суди можуть здійснювати універсальну юрисдикцію для судового переслідування і покарання і, отже, попередження злочинів, що визнаються як серйозні злочини за міжнародним правом. Як зазначає Я. Броунлі, «значна кількість держав, зазвичай з деякими обмеженнями, застосовують даний принцип, який допускає здійснення юрисдикції щодо негромадян, якщо обставини (враховуючи характер злочину) виправдовує покарання деяких діянь з міркувань міжнародного публічного порядку» [6, 434]. В будь-якій точці світу

національні суди притягають до відповідальності осіб, винних у грубому порушенні прав людини. Оскільки відповідальність за геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини, тортури, позасудові страти та насильницькі зникнення передбачена нормами міжнародного права, всі держави повинні розслідувати ці злочини у своїх національних судах і в кримінальному порядку переслідувати винуватців подібних злочинів. Коли національні суди здійснюють універсальну юрисдикцію належним чином, відповідно до міжнародно визнаних стандартів законності, вони відстоюють не тільки свої власні інтереси та цінності, але й основні інтереси та цінності всього міжнародного співтовариства.

Враховуючи, що безкарність існує передусім там, де національні влади не вживають заходів у відповідь на злочини, що здійснюються в країні, важливо, щоб національні системи кримінального і цивільного правосуддя всіх країн могли втрутитися і розслідувати кримінальні злочини від імені міжнародного співтовариства, а також присудити відшкодування шкоди постраждалим.

Універсальна юрисдикція, з точки зору зміцнення справедливості, є багатообіцяючою можливістю вишукування альтернативних засобів зміцнення справедливості і відповідальності, проте практика здійснення судами універсальної юрисдикції є непослідовною і важкою для розуміння. До тих пір, поки справа йтиме таким чином, ефективність цього засобу притягання до відповідальності буде, по всій видимості, низькою внаслідок непослідовності і деколи незбалансованості відправлення правосуддя.

Доповнити національні суди у справі захисту прав людини шляхом притягнення винних до відповідальності призвано створення системи міжнародної кримінальної юстиції.

Як свідчить досвід міжнародних відносин, у постконфліктні періоди національні судові системи часто не могли або не бажали здійснювати судове переслідування за серйозні порушення за міжнародним правом, тому для цього створювалися міжнародні кримінальні трибунали. Індивід опинився в центрі уваги міжнародного права відносно недавно і, як суб'єкт міжнародного кримінального процесу, є досить новим феноменом. До Нюрнберга індивідуальна відповідальність за міжнародні злочини, такі, наприклад, як піратство, встановлювалася виключно національними установами, що здійснюють суверенну владу.

Нюрнберзький трибунал являє собою історичний момент у розвитку міжнародного права. Заснований союзниками-переможцями у Другій світовій війні як кримінальний трибунал *ad hoc*, Нюрнберзький трибунал сам по собі був відповіддю на звірства та злочини Другої світової війни. У той же час він дав початок новій системі міжнародної кримінальної юстиції. Ця система включає національні суди, міжнародні трибунали *ad hoc* і змішані трибунали, і тепер — Міжнародний кримінальний суд. Всі ці установи йдуть своїм корінням до Нюрнберзького трибуналу.

Основним лейтмотивом заснування та діяльності Нюрнберзького трибуналу було те, що вчинення міжнародних злочинів має бути покаране. Звідси логічним видається існування суду, — або системи судових органів, — спеціально призначених для правосуддя за ці злочини.

В ідеалі, всі злочини переслідуються внутрішньодержавними судами — що зазвичай і відбувається. Однак за деяких виключних обставин національні суди або не в змозі, або не бажають здійснювати покладену на них функцію правосуддя. Викликано це може бути, наприклад, тим, що офіційні особи держави безпосередньо здійснювали або брали участь у скоєнні злочинів, — як це було в нацистській Німеччині, — або, наприклад в інших ситуаціях, конфлікт може привести до краху державної системи, включаючи і судову систему. У таких ситуаціях, щоб притягнути до відповідальності за найбільш серйозні злочини, необхідний міжнародний суд.

Довгий час «холодна війна» була перешкодою для створення будь-якого міжнародного кримінального суду. Протягом цього періоду по всьому світу було скоєно безліч серйозних злочинів, які так і залишилися безкарними. Ситуація змінилася тільки після закінчення «холодної війни» в 1989 р.: створення міжнародної кримінальної юстиції знову стало реальним.

З часів Нюрнберга Організація Об'єднаних Націй відіграє чільну роль у заснуванні міжнародних інституцій, призначених для захисту прав людини та притягнення винних в їх порушенні до відповідальності. У відповідь на жорстокі злочини Організація Об'єднаних Націй заснувала трибунали *ad hoc* спершу для колишньої Югославії, пізніше — для Руанди.

Міжнародні трибунали для колишньої Югославії та Руанди були засновані Радою Безпеки ООН з метою притягнення до відповідальності порушників міжнародного права під час Югославської конфлікту та геноциду в Руанді в 1990-х рр. Міжнародні трибунали по колишній Югославії і Руанді є допоміжними органами Ради Безпеки, заснованими відповідно до ст. 29 Статуту ООН. Вони утримуються за рахунок бюджету ООН, а всі їхні співробітники — службовці ООН.

Відмінним, змішаним, за своїм правовим статусом є створений шляхом підписання в січні 2002 р. угоди між ООН і урядом Сьєрра-Леоне Спеціальний суд по Сьєрра-Леоне, покликаний притягнути до відповідальності осіб, які скоїли тяжкі злочини під час громадянської війни в цій африканській країні. Спеціальний суд по Сьєрра-Леоне є самостійним міжнародним органом, заснованим за угодою між ООН і урядом Сьєрра-Леоне.

Всі ці трибунали є нащадками Нюрнберзького трибуналу. Вони знову продемонстрували, що ідея створення міжнародної кримінальної юстиції реальна. Однак вони лише частково заповнюють цю ідею: трибунали *ad hoc* мають ряд недоліків. По-перше, вони обмежені територіально — їх юрисдикція охоплює територію окремої держави або географічний регіон. Злочини, скоєні де-небудь ще, не можуть розглядатися цими трибуналами. По-друге, метою їх установи є залучення до відповідальності за минулі події, вони не адресовані для майбутніх злочинів. По-третє, їх створення залежить від ситуативної політичної волі міжнародного співтовариства. Звідси, установа таких трибуналів є скоріше винятком, ніж правилом. Як зазначає Н. А. Зелінська, «селективне застосування міжнародного кримінального права являється серйозним недоліком міжнародної правової системи. Запобігти цьому положенню можливо лише

шляхом створення ефективно діючого постійного міжнародного кримінального суду з юрисдикцією щодо всіх серйозних порушень прав людини» [7, 147].

Отже, постійний, справді міжнародний кримінальний суд необхідний для притягнення до відповідальності за міжнародні злочини. Не менш важливо, що лише постійно діючий і легко доступний суд найбільш дієво стримує від вчинення майбутніх злочинів.

Найважливішим фактором у справі надання системі міжнародної кримінальної юстиції характеру цілісності та завершеності є започаткування постійно діючого незалежного судового органу — Міжнародного кримінального суду.

Міжнародний кримінальний суд був створений поза системою ООН. Цей постійний орган, заснований міжнародним договором в ході переговорних процесів 160 держав у Римі в 1998 р., покликаний доповнити національні юрисдикції, які нездатні або не бажають передати правосуддю осіб, винних у здійсненні геноциду, воєнних злочинів і злочинів проти людства. Він базується на двох основних принципах Нюрнберзького процесу: обов'язок понести відповідальність за серйозні злочини та важливість неупередженого і справедливого судового розгляду.

Як і Нюрнберзький трибунал, Міжнародний кримінальний суд покликаний забезпечити притягнення до відповідальності осіб, винних у скоєнні найбільш серйозних міжнародних злочинів. Суд має юрисдикцію щодо самих серйозних міжнародних злочинів, які викликають занепокоєння всього світового співтовариства (ст. 5 Римського статуту 1998 р.) [8]. Міжнародний кримінальний суд як орган міжнародної кримінальної юстиції у своїй діяльності по боротьбі з міжнародною злочинністю покликаний доповнювати національні органи юстиції.

Як зазначалося вище, злочини за міжнародним правом спрямовані проти інтересів міжнародного співтовариства в цілому. З цієї універсальної природи міжнародних злочинів випливає, що міжнародне співтовариство повноважне здійснювати кримінальне переслідування та застосовувати покарання за скоєння цих злочинів незалежно від того, хто їх скоїв або проти кого вони спрямовані. Тому міжнародне співтовариство може захищатися від посягань на його основоположні цінності шляхом кримінальних санкцій [9, 86].

Таким чином, з точки зору міжнародного кримінального права, Міжнародний кримінальний суд можна було наділити всесвітньою юрисдикцією на підставі принципу універсальної юрисдикції. Проте подібна пропозиція, внесена делегацією Німеччини під час Римської конференції, не отримала підтримки. Навпаки, модель, що було схвалено, базується на концепції похідних повноважень здійснювати кримінальне переслідування. Так, Міжнародний кримінальний суд має юрисдикцію щодо злочинів, скоєних на території (територіальний принцип) або громадянином держави-учасниці (принцип громадянства); він також може розглядати справи з обвинувачення у злочинах, скоєних на борту морського судна або повітряного судна, зареєстрованого у державі-учасниці (принцип прапору, ст. 12(2) Статуту МКС). Суд може здійснювати юрисдикцію незалежно від місця скоєння злочину або громадянства суб'єкта

злочину лише в тому випадку, якщо Рада Безпеки ООН передасть йому ситуацію відповідно до його повноважень на підставі глави VII Статуту ООН [10, 185].

Отже, Міжнародний кримінальний суд здійснює свою юрисдикцію лише в тому випадку, якщо правосуддя не може бути здійснене на національному рівні.

Завдяки своєму основоположному принципу комплементарності Статут МКС підкреслює той факт, що одне лише судове переслідування на міжнародному рівні не є достатнім для досягнення справедливості, і робить акцент на надзвичайно важливій ролі національних правових систем в справі притягання до відповідальності за серйозні порушення прав людини. Головний тягар судового переслідування виконавців цих злочинів, як і раніше, лежатиме на національних правових системах.

Сумна реальність полягає в тому, що держави територіальної юрисдикції часто не здійснюють розслідування і судове переслідування за серйозні порушення прав людини. Тому здійснення універсальної юрисдикції є одним з найважливіших засобів правосуддя. Задля забезпечення прав людини урядам всіх країн слід уповноважити національні суди брати на себе цю важливу роль. Для цього їм слід прийняти і дотримуватися законів про універсальної юрисдикції. Такі закони повинні дозволити національним органам влади проводити розслідування і притягати до кримінальної відповідальності будь-кого, хто підозрюється в скоєнні цих злочинів, незалежно від місця вчинення злочину і громадянства обвинуваченого або потерпілого, а також присуджувати відшкодування шкоди потерпілим та їх родичам. Тим самим уряди не допустять того, щоб їхні країни ставали притулком для найжорстокіших злочинців.

В юридичному меморандумі Міжнародної амністії (Amnesty International) «Універсальна юрисдикція: обов'язок держав прийняти і виконувати закони» (Universal Jurisdiction: the duty of states to enact and implement legislation) зазначено більше 125 держав, у яких універсальна юрисдикція поширюється хоча б на один з цих злочинів. Організація домагається, щоб всі держави прийняли закони про універсальну юрисдикції щодо всіх шести злочинів [11].

Після закінчення Другої світової війни понад 15 країн застосовували універсальну юрисдикцію у розслідуванні злочинів або кримінальному переслідуванні осіб, що підозрювалися у скоєнні злочинів, визнаних такими міжнародним правом. Серед цих країн — Австралія, Австрія, Бельгія, Данія, Іспанія, Канада, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Сенегал, Сполучене Королівство, Сполучені Штати Америки, Фінляндія і Франція. Інші країни, такі як Мексика, висилали підозрюваних в іноземні держави для притягнення до кримінальної відповідальності в порядку універсальної юрисдикції.

Розширення практики належного здійснення універсальної юрисдикції національними судами сприятиме усуненню лакуни в галузі правозастосування, яка була на руку виконавцям серйозних злочинів за міжнародним правом. Розробка чіткіших і обґрунтованих принципів для орієнтації національних судів відносно здійснення універсальної юрисдикції повинна сприяти покаранню і, отже, забороні та запобіганню скоєнню серйозних злочинів у сфері прав людини.

Йде процес закладки нової основи для застосування принципу універсальної юрисдикції. Проте це не означає, що здійснення універсальної юрисдикції — це просте питання. Існують значні практичні та юридичні проблеми, пов'язані із застосуванням цього принципу. До кола перешкод на шляху здійснення універсальної юрисдикції входять питання про використання захисних аргументів про суверенний імунітет, нерозповсюдження амністії на деякі грубі порушення прав людини і норм міжнародного гуманітарного права та ін.

Універсальна юрисдикція та її розумне і відповідальне застосування національними судами може сприяти зміцненню справедливості на користь жертв серйозних злочинів за міжнародним правом. Універсальна юрисдикція покликана сприяти посиленню відповідальності тих, хто скоює серйозні злочини за міжнародним правом, з урахуванням усвідомленої необхідності не допускати зловживання владою і проявляти розумну турботу про процес пошуку миру, щоб покласти край безкарності за волаючі порушення прав людини, як необхідний інструмент у справі захисту прав людини.

Отже, становлення універсальної юрисдикції є важливою подією в міжнародному правопорядку. Здійснення універсальної юрисдикції як інструменту, покликаного покласти край безкарності, дає надію на зміцнення справедливості на користь жертв серйозних порушень прав людини у всьому світі.

Примітка

1. Стаття 2(7) Статуту Організації Об'єднаних Націй: «[...] 7. Цей Статут жодною мірою не дає Організації Об'єднаних Націй права на втручання в справи, що по суті входять у внутрішню компетенцію будь-якої держави, і не вимагає від Членів Організації Об'єднаних Націй передавати такі справи на вирішення відповідно до цього Статуту; проте цей принцип не торкається застосування примусових заходів на підставі Глави VII».

Література

1. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть / И.И. Лукашук. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Волтерс Клувер, 2005. — 432 с.
2. International Law / ed. by Malcom D. Evans. — Oxford; New York [et al.], 2003. — 896 p.
3. Shaw M. N. International Law / Shaw Malcolm N. — 5th ed. — Cambridge, 2003. — 1434 p.
4. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом / П. Маланчук. — Х.: Консум, 2000. — 592 с.
5. Аннан К. Размышления о проблеме вмешательства. Дитчли Парк, Соединенное Королевство, 26 июня 1998 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.un.org/russian/basic/sg/interven1.htm>.
6. Броунли Я. А. Международное право (в двух книгах). Кн. 1 / Я. А. Броунли; пер. с англ. под ред. и со вступ. ст. Г. И. Тункина. — М.: Прогресс, 1977. — 535 с.
7. Дремина Н. А. Международное уголовное право и проблемы прав человека // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. — О.: Юрид. л-ра, 2002. — Вип. 13–14. — С. 141–149.
8. Римский статут Международного уголовного суда от 17 июля 1998 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : [http://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute\(r\).pdf](http://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute(r).pdf).
9. Принципы международного уголовного права: учебник / Герхард Верле; пер. с англ. С. В. Саяпина. — О.: Фенікс; М.: ТрансЛит, 2011. — 910 с.
10. Trojanovsky A. Issues of the ICC jurisdiction // Міжнародні читання, присвячені пам'яті професора Імператорського Новоросійського університету П. Є. Казанського: матеріали міжнар. конф. (Одеса, 22–23 жовт. 2010 р.) / НУ ОЮА, Центр міжнар. права і правосуддя. — О.: Фенікс, 2010. — 378 с.

11. Universal Jurisdiction: The duty of states to enact and enforce legislation: Chapter 14: Overcoming obstacles to implementing universal jurisdiction. Index Number: IOR 53/017/2001. Date Published: 31 August 2001. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.amnesty.org/en/library/info/IO53/017/2001/en>.

Анотація

Трояновський О. В. Міжнародна кримінальна юрисдикція в механізмі захисту прав людини. — Стаття.

Для здійснення міжнародної кримінальної юрисдикції в даний час існують два важливих і взаємодоповнюючих засоби: судове переслідування міжнародними кримінальними трибуналами і внутрішньодержавне застосування принципу універсальної юрисдикції.

Універсальна юрисдикція, з точки зору зміцнення справедливості, є багатообіцяючою можливістю вишукування альтернативних засобів зміцнення справедливості і відповідальності, проте практика здійснення судами універсальної юрисдикції є непослідовною і важкою для розуміння. Доповнити національні суди у справі захисту прав людини шляхом притягнення винних до відповідальності також призвано створення системи міжнародної кримінальної юстиції.

Ключові слова: юрисдикція, універсальна юрисдикція, міжнародна кримінальна юстиція, Міжнародний кримінальний суд, права людини, злочини за міжнародним правом.

Аннотация

Трояновский А. В. Международная уголовная юрисдикция в механизме защиты прав человека. — Статья.

Для осуществления международной уголовной юрисдикции в настоящее время существуют два важных и взаимодополняющих средства: судебное преследование Международным уголовным трибуналом и внутригосударственное применение принципа универсальной юрисдикции.

Универсальная юрисдикция, с точки зрения укрепления справедливости, является многообещающей возможностью изыскания альтернативных средств укрепления справедливости и ответственности, однако практика осуществления судами универсальной юрисдикции является непослдовательной и трудной для понимания. Дополнить национальные суды в деле защиты прав человека путем привлечения виновных к ответственности также призвано создание системы международной уголовной юстиции.

Ключевые слова: юрисдикция, универсальная юрисдикция, международная уголовная юстиция, Международный уголовный суд, права человека, преступления по международному праву.

Summary

Trojanovsky A. International Criminal Jurisdiction in the Mechanism of Human Rights Protection. — Article.

There are two important and complementary tools for an international criminal jurisdiction at the present time: the prosecution of international criminal tribunals and the domestic application of the universal jurisdiction.

Universal jurisdiction, with a view to strengthening of justice, is a promising opportunity to seek alternative means to promote justice and responsibility, but the practice of universal jurisdiction is inconsistent and difficult to understand. For complementing the national courts in human rights protection the development of international criminal justice system is intended.

Keywords: jurisdiction, universal jurisdiction, international criminal justice, International Criminal Court, human rights, crimes under international law.